

TE ĀHUA O NGĀ KUPU WHAKAARIA TE KOOTI

Tā Pou Temara

TE ĀHUA O NGĀ KUPU WHAKAARI A TE KOOTI

Tā Pou Temara

AUCKLAND
UNIVERSITY
PRESS

Nō te tau 2025 te tānga tuatahi
Auckland University Press
Waipapa Taumata Rau
Pouaka Motuhake 92019
Tāmaki Makaurau 1142
Aotearoa
www.aucklanduniversitypress.co.nz

Nā Tā Pou Temara © 2025

Te kanohi hihira: Ko Tākuta Anaha Hiini
Te kanohi hōmiromiro: Ko Nigel Brooke
Te kaitipako kuputohu: Ko Glenys Daley
Ngā pou hōmiromiro: Ko Sam Elworthy rātou
ko Mairātea Mohi, ko Katharina Bauer

ISBN 978 1 77671 149 9

He mea tautoko nā Creative New Zealand

ARTS COUNCIL OF NEW ZEALAND TOI AOTEAROA

Kei te pātengi raraunga o Te Puna Mātauranga o
Aotearoa te whakarārangi o tēnei pukapuka.

Ka tiakina katoatia te manatā. Atu i ngā take
whakamātau tūmataiti, i ngā take rangahau,
i ngā take whakawā, i ngā take arotake rānei ka
whakaaetia i raro i ngā here o te Ture Manatā,
me kua tētahi wāhanga o tēnei pukapuka e tārua,
ahakoa pēhea nei te whakaputa, kia āta whakaaetia
rā anōtia e ngā kaipupuri i ngā mana o te pukapuka
nei. Kua whakaūngia te mana matatika o te kaituhi.

Te kaihoahoa: Ko Neil Pardington Design
Te ringatā-pikītia: Ko Te Wehi Preston

He mea tā tēnei pukapuka nā Everbest Printing
Investment Ltd i Haina.

Ngā Upoko

Ngā Mihi	vii
Tēnei Pukapuka	ix
Te Tāhū	1
Pou Te Wharau	19
Pou Te Rangīāniwaniwa	31
Ngā Heke	55
Ngā Poupou	77
Te Poutokomanawa	93
Ngā Paetara	115
Te Tuanui	133
Ngā Tukutuku	155
Ngā Pitopito Kōrero	174
Ngā Kaikōrero	178
Ngā Pukapuka Karakia/Whakapapa	179
Te Rārangi Pukapuka	180
He Kuputohu	182

Ngā Mihi

E mihi ana ki te hunga nā rātau ngā kōrero kei ngā whārangi o tēnei pukapuka. Ko rātau katoa kua huri ki tērā taha o te ārai, kua haere ki Whenua Taurikura ki tō rātau Matua Wairua, ki a Ihoa, Atua Ora o ngā mano, kia hono atu ki tō rātau Matua Tangata, ki a Te Kooti Te Turuki Rikirangi. Ki a Hikawera Te Kurapa, Tamahou Tinimēne, Paetawa Miki, Wiremu Pākehā, Eruera Manuera; ko koutou kua whatu ngarongaro atu, ko ā koutou kōrero kei te mau tonu. Ki a Rāpata Biddle, hēkeretari o te Hāhi Ringatū, Tā Monita Delamere, Te Wharekaihua Coates, Brian Hemmingsen, Mihaka Herewini, Hōhepa Kereopa, Pake Maloney, Te Wharehuia Milroy, Joe Northover, Te Rangiteremauri Tari, Whitu Waiariki me Te Ahikaiata Wharepapa. Ki a Tio Tākuta mō ngā whakapapa me ngā kōrero o Te Whaiatemotu kei roto i tēnei pukapuka. Ki ngā kūia, ki a Tauwehe Rīpaki, Te Iwa Te Maipi me Pare Takurua, nā koutou ētahi kōrero papai kua tāngia ki te manawa o tā koutou mokopuna. E koro mā, e kui mā, nā koutou ngā kōrero ka puta nei ki te ao mārama.

Ki ngā kaikōrero o waho atu i te hāhi, ki a Rev. Te Tāwhao Tioke, Rev. Te Mākarini Temara, Rev. Mahue Tawa, tēnā koutou, e pā mā.

Ki tōku rahi ki a Te Urewera, ki a Tūhoe, ki te Hāhi Ringatū, anei ā koutou kōrero.

Ka whakahokia atu ngā whakanui me ngā whakapai ki Te Wāhi Ngaro.

Tēnei Pukapuka

Ko Te Kooti Te Turuki Rikirangi tētahi o ngā maunga teitei i ōna rā. E mōhiotia ana a ia mō āna mahi kōkiri i ngā kaupapa o Te Rorokū-o-te-rangi, te whare-riri o Tūmatauenga. Engari ki te Hāhi Ringatū, he poropiti a Te Kooti, he taumata i mau atu ai ngā tūmanako o te iwi, hei ārahi i a rātau i roto i ngā wā o te raru. Koinei hoki ngā tau i ekehia ai te iwi Māori e te tūpuhi, i runga i te āki mai a te Pākehā. Ka ngaro te whenua, ka ngaro ō rātau tūrangawaewae. Ka ngaro ō rātau tūrangawaewae, ka ngaro hoki tō rātau mana. I tūria e Te Kooti ngā ākinga-ā-hau o te wā. I tōna ringa matau ko te pū okaoka, i tōna ringa māui, ko te whakapono, ko te kupu whakaari. Ko tōna Hāhi Ringatū te waka o ngā kupu whakaari mai i te taunga o poropititanga ki a ia, tae noa mai ki ēnei rā. Nā āna kupu whakaari ka mau tonu te Hāhi Ringatū ki Te Tuhituhinga.

Nō reira ko te ngako o tēnei pukapuka he wānanga i te āhua o ngā kupu whakaari a Te Kooti. Tuatahi, ka whakamāramatia tāna tauira whakatakoto i te kupu whakaari. Hei kiko mō tēnei kaupapa, ka kōrerohia ngā kupu whakaari i horaina e ia ki ngā marae maha o te motu.

Tuarua, ko te titiro i ngā waiata a Te Kooti, ki te wānanga i te tikanga o ēnei waiata, ki te wetewete i ngā kōrero kei roto, ki te whakaatu i ngā tohutohu me ngā whakatūpato, ki te whakaatu hoki i te wairua o te kupu whakaari e tuia haere ana i roto i ēnei waiata.

Tuatoru o ngā kaupapa, ko te titiro i te tutukitanga o ngā kupu whakaari a Te Kooti. Ko te whakapae kua eke ngā kupu whakaari, kei te eke tonu aua kupu, ā, ka eke aua kupu. Ka riro anō mā ngā kupu whakaari i horaina e ia ki ngā marae maha tēnei whakapae e whakatinana.